

одночасно суб'єктом і об'єктом правового впливу. Держава формує право, механізм його реалізації, перетворює його в життя, контролює виконання. У той же час держава сама діє в рамках установленого права.

Список літератури: 1. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. К., 1998. 2. Коментар до Конституції України. / 2-ге видання. К., 1998. 3. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авторів. Наук. керівник В.В.Цветков. К., 1998. 4. Теорія государства и права: Часть 1. Теория государства. М., 1995.

Надійшла до редколегії 15.02.2001

Г.В.Остафійчук викладач Нац. ун-ту внутр. справ

СУТНІСТЬ ЗАКОННИХ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ НА ДОСУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Права і свободи складають першооснову правового статусу людини і громадянина. Більшість із них мають абсолютний характер, тобто є не тільки невідчужуваними, а й не підлягають обмеженню. Юридичну різницю між правом та свободою людини провести досить важко. Суб'єктивне право – це міра можливої поведінки особи, що підходить і до визначення свободи людини [1, с.254]. Однак більш точну характеристику свободи людини, на мою думку, містить Французька декларація прав людини та громадянина 1789 р., яка визначає її як можливість робити все те, що не завдає шкоди іншому. Згідно з вказаною Декларацією здійснення суб'єктивних прав кожної людини зустрічає тільки ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства використання своїх прав. В свою чергу, межі використання таких прав кожного члена суспільства повинні визначатися законом [2, с.66-69].

Встановлюючи межі права зовнішнього втручання в особисте життя людини, держава дбає про порядок, заснований на суворому дотриманні законів, норм моралі, правил співіснування. Водночас держава не відмовляється від тих чи інших заходів примусу щодо осіб, які порушують закони, норми моралі і принципи демократичного суспільства. Кримінальне судочинство є однією із сфер діяльності держави, в якій досить часто обмежуються права та свободи людини і громадянина в силу її специфіки.

Успішна реалізація встановлених ст. 2 КПК України задач кримінального судочинства неможлива без обмеження прав та свобод, які протидіють нормальному ходу розслідування. Однак це не означає, що таке обмеження може застосовуватись безмежно та безконтрольно. Воно не є метою кримінального судочинства чи кінцевим етапом вирішення тієї або іншої кримінальної справи – це засіб без якого, при певних обставинах, неможливо повно, всебічно та об'єктивно провести розслідування та прийняти рішення у справі.

За допомогою обмеження прав і свобод осіб, що порушили закон, забезпечується нормальний хід кримінального процесу, а також забезпечується захист інтересів інших учасників кримінального судочинства.

Режим і правопорядок, що в міжнародному плані і в кожній із окремо взятих держав визнаються загальнообов'язковими, набувають статусу Закону та підлягають захисту з боку держави, в тому числі шляхом застосування заходів примусу. При цьому такі цінності, як право на життя, свободу і особисту недоторканність, рівність всіх перед законом та судом, недопустимість свавільного арешту чи затримання, втручання в особисте і сімейне життя, незаконне посягання на недоторканність житла, таємниця кореспонденції визнаються всіма цивілізованими країнами. Про це свідчить Загальна декларація прав людини 1948р., та інші міжнародні правові акти, а також Конституція України. У вказаних документах закріплені не тільки основні права і свободи людини і громадянина, але й передбачено допустимість їх обмежень у встановлених законом випадках. Так, у названій Декларації 1948р. зафіксовано міжнародне визнання того положення, що кожна людина має обов'язок перед суспільством (п.1, ст.29), здійснюючи свої права і свободи вона повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання її поваги прав і свобод інших осіб, та з метою задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві (п.2, ст.29 Декларації). Аналогічні норми містяться і в статтях 21, 23, 24, 28 Конституції України, а в її статтях 29-32 прямо встановлена допустимість конкретних видів обмежень прав і свобод людини.

У контексті розглядуваної проблеми цілком справедливою є думка Корнукова В.Ф., що форми кримінально-процесуального примусу можуть набувати характер особистих, організаційних і майнових обмежень [3, с.7]. Це положення відповідає загальним вимогам правового забезпечення завдань кримінального судочинства, які вироблені практичним застосуванням його норм протягом тривалого часу, починаючи з Декларації 1789 року. Ось чому обмеження суб'єктивних прав і свобод особи, які передбачені Конституцією та кримінально-процесуальним законом України можна класифікувати так. До обмежень особистих прав слід віднести: особисту недоторканність, недоторканність житла, свободу пересування, таємницю листування, поштового та телеграфного зв'язку та ін. До обмежень майнового характеру слід віднести: втрату матеріальної винагороди, яка є наслідком обмеження права займати певну посаду, користуватись і розпоряджатись особистим майном тощо. Організаційні обмеження являють собою втручання в життя громадян, або певну діяльність організацій і викликають ускладнення внутрішнього порядку, порушуючи нормальний хід діяльності або дискредитацію осіб. Вони не зачіпають особистих прав громадян, а викликані необхідністю організації кримінального процесу, створенням умов для швидкого і повного розкриття злочинів.

Беручи до уваги вище вказане, в умовах застосування кримінально – процесуального примусу права і свободи особи за ступенем їх реалізації на стадіях досудового провадження можуть бути класифіковані за чотирма групами 1) реалізуються повністю, без будь-яких обмежень; 2) реалізуються з незначними обмеженнями; 3) реалізуються з значними обмеженнями; 4) не підлягають реалізації. Вірною є думка про те, що застосування примусу на

досудових стадіях кримінального судочинства само собою передбачає допустимість обмежень окремих конституційних прав і свобод особи, а тому повна, без будь-яких обмежень, реалізація суб'єктами кримінального процесу всієї сукупності гарантованих Конституцією прав і свобод людини та громадянина в умовах застосування відносно них будь-якого заходу кримінально-процесуального примусу стає неможливою. Таким чином, повна та необмежена реалізація своїх конституційних прав і свобод учасниками кримінального судочинства при застосуванні відносно них заходів примусу, можлива лише в частині тих конституційних норм, які даним заходом не обмежуються [4, с.98-99].

Тому до першої групи відносяться права і свободи особи, які реалізуються при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу повністю, без будь-яких обмежень: а) невід'ємне право кожної людини на життя (ст. 27 Конституції України); б) право кожного на повагу його гідності (ст.28 Конституції); в) право на недоторканність особистого і сімейного життя (ч.1, ст.32 Конституції); г) недопустимість збирання, використання та поширення конфіденційної інформації (ч.2,3, ст. 32 Конституції); д) гарантування кожному свободи світогляду і віросповідання (ст.35 Конституції); е) право кожного на житло та недопустимість примусового позбавлення житла (ст.47 Конституції); є) гарантування кожному прав і свобод людини та громадянина судом (ст.55 Конституції); ж) право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст.56 Конституції); з) недопустимість відповідальності особи за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ч.2, ст. 58 Конституції); і) право на захист (ст.59 Конституції); й) свобода обвинуваченого від обов'язку доказувати свою невинуватість (ст.62 Конституції); к) свобода кожного від обов'язку свідчити проти себе самого, членів сім'ї чи близьких родичів (ст.63 Конституції).

Друга група прав і свобод людини, яка реалізується при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу з незначним обмеженням, проявляє себе в тих випадках, коли має місце реалізація такого примусу, який по-перше, не пов'язаний із застосуванням запобіжного заходу, а, по-друге, спрямований на обмеження тільки окремо взятих, конституційних прав і свобод людини та громадянина. Наприклад, обмеження гарантованого ст.33 Конституцією України права вільно залишати територію України шляхом заборони особи, відносно якої порушено кримінальну справу, виїжджати за межі України до закінчення попереднього розслідування чи судового розгляду (ст.98-1 КПК України), не торкається інших прав, свобод, особистих інтересів суб'єкта, відносно якого застосовується даний запобіжний захід. Тобто тут не стоїть питання про обмеження інших конституційних прав і свобод людини: свободи людини та особистої недоторканності; недоторканності житла та ін.

Третя група прав і свобод особи, яка при застосуванні заходів процесуального примусу реалізується із значними обмеженнями, проявляє себе у випадках, коли при розслідуванні кримінальної справи застосовується не один, а кілька заходів процесуального примусу (обшук, накладання арешту на

майно, відсторонення обвинуваченого від посади). У таких випадках може обмежуватись широке коло конституційних прав і свобод особи, наслідком якого є їх реалізація із значними обмеженнями. До цієї групи обмежень можна віднести і застосування запобіжного заходу, не зв'язаного з утриманням арештованого під вартою, оскільки в даному випадку обмежуються права і свободи людини не тільки відносно вільного пересування, вибору місця проживання чи можливості розпоряджатися майном, яке є предметом застави, але й свобода поведінки обвинуваченого (підозрюваного), щодо якого застосований запобіжний захід не зв'язаний з позбавленням волі. Оскільки існує страх застосування до нього більш суворого запобіжного заходу – утримання під вартою, він зобов'язаний не відлучатися з місця проживання, з'являтися за викликом до особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора, в суд. Однак тут слід зауважити, що найбільш повно конституційні права і свободи людини щодо захисту своїх законних прав і інтересів реалізуються найбільш ефективно в тих випадках, коли обвинуваченого (підозрюваний) тримають під вартою.

До четвертої групи прав і свобод особи, які не підлягають реалізації внаслідок застосування заходів кримінально-процесуального примусу, необхідно віднести ті з них, які безпосередньо обмежуються шляхом застосування конкретних допустимих законом заходів примусу. Так, не реалізується конституційне право кожного на свободу та особисту недоторканність, якщо обвинувачений чи підозрюваний арештований або затриманий. Однак, разом з цим, при застосуванні таких заходів примусу не реалізується ще ряд конституційних прав, таких як: право на свободу пересування, право на працю, право на підприємницьку діяльність, право на участь в мітингах, походах і демонстраціях тощо. До цієї групи також слід віднести накладання арешту на поштову й телеграфну кореспонденцію (ст.187 КПК України). Доцільно згадати й недоторканність житла, коли у випадках, встановлених законом, допускається проникнення в житло чи в інше володіння особи, супроти її волі, для провадження обшуку, виїмки та інших процесуальних дій (ст.ст.177, 178 КПК України).

Правомірне та обґрунтоване звуження прав і свобод особи на досудових стадіях кримінального судочинства можливе лише тільки при дотриманні встановленого законом механізму цих обмежень, який включає в себе такі складові елементи, як порядок, організація і тактика проведення процесуальних дій по застосуванню конституційних норм, що обмежують права та свободи людини. Оскільки такі обмеження мають місце при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу, то цілком справедливою є думка: «... що органи держави (посадові особи) можуть застосовувати примус тільки в межах наданих їм повноважень, а тому в основі примусу (як засобу, спрямованого на обмеження прав і свобод громадян) лежить державно-владне начало, у поєднанні з системою прав і гарантій особи»[3, с.28]. Ось чому при розробці нового КПК України, необхідна більш чітка регламентація допустимих обмежень прав та свобод людини, передбачених Конституцією України, у зв'язку із застосуванням заходів кримінально-процесуального примусу. Особливу увагу, на мою думку, слід приділити та-

кому запобіжному заходу, як тримання під вартою підсудних на судових стадіях кримінального судочинства, оскільки це питання найменш регламентоване діючим КПК України, що, як свідчить практика, безумовно тягне за собою грубе порушення прав і свобод людини, зокрема статті 29 Конституції України.

Міжнародно-правові та норми національного законодавства, що передбачають допустимість обмеження прав і свобод особи, складають основу вітчизняного інституту державного примусу, як одного із найважливіших засобів (поряд з переконанням) регулювання поведінки людей і управління суспільством, побудова демократичної держави, де кожна людина дотримується передбачених Законом моральних і правових норм, бо: «... яка б велика не була сила суспільного впливу, як правового переконання, до тих пір, поки існує саме право, зберігається необхідність в державному примусі, як одному з його невід'ємних ознак, одним із засобів його забезпечення. І справа, звичайно, не в тому, що застосування кожної правової норми обов'язково пов'язане з застосуванням примусу, а в тому, що сам факт його існування, можливістю застосування примусу до осіб, не бажаючих погоджувати свою поведінку з вимогами правових норм, стимулює відмову від їх порушення» [5, с.13]. Коли держава під час нормативно-правового регулювання суспільних відносин закріплює в праві і заходи примусового впливу, які покликані забезпечити підкорення волі держави всіх членів суспільства, в значній частині державний примус набирає характер правового.

Основними ознаками, які визначають сутність обмежень прав і свобод людини та громадянина в кримінальному судочинстві, згідно із положеннями кримінально-процесуального права, є наступні: 1) нормативне закріплення допустимих обмежень прав і свобод людини, оскільки вони здійснюються в правовій кримінально-процесуальній сфері і завжди повинні бути врегульовані правом, яке являє собою нормативну основу кримінально-процесуального примусового впливу [6, с.93]; 2) необхідність в обмеженні прав і свобод особи виникає при неспівпаданні державної волі і суб'єкта кримінального судочинства, який примушується, що об'єктивно виражається у вчиненні цим суб'єктом кримінально-процесуального правопорушення або в іншій неправомірній поведінці [7, с.34-35]. Однак слід зауважити, що кримінально-процесуальний примус застосовується не завжди у зв'язку з протиправними діями суб'єкта кримінального процесу, а інколи і для запобігання таким діям (наприклад, запобіжні заходи), або здобування доказової інформації, що пояснюється їх правовою сутністю та примусовим характером. Отже, друга ознака – це наявність специфічних правовідносин між державними органами та учасниками судочинства, які не завжди носять характер правопорушення; 3) допустимі в судочинстві обмеження прав і свобод особи, які реалізуються через кримінально-процесуальний примус, в ряді випадків мають за мету сформувати у суб'єкта кримінального процесу, до якого вони застосовуються, стан підпорядкованості, заставити його виконувати передбачені кримінально-процесуальними законом дії, або навпаки, утриматись від протиправних дій. Третя ознака сутності обмежень прав і свобод людини – це спеціальна мета, для досягнення якої і застосовуються заходи криміна-

льно-процесуального примусу; 4) форма кримінально-процесуального примусу, яка набуває того чи іншого характеру в залежності від об'єкта і ступеня його спрямованості. Тобто примус, як вплив держави, може складатись з різного роду обмежень прав і свобод людини, особистого, майнового і організаційного характеру, яких зазнає особа [3, с.7]; 5) фактичне реальне обмеження прав і свобод людини та громадянина відбувається в правозаставній діяльності органів держави та посадових осіб, які здійснюють кримінально-процесуальну діяльність, що потребує передбачених КПК процесуальних форм її забезпечення, це означає, по-перше, при прийнятті і реалізації заходів процесуального примусу спеціальне коло суб'єктів, до яких застосовуються заходи кримінально-процесуального примусу; по-друге, прийняття рішень і здійснення цих заходів тільки колом державних органів та посадових осіб, визначених кримінально-процесуальним законом; по-третє, належне процесуальне (документальне) оформлення рішення і його реалізація при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу.

Наведені ознаки, що визначають сутність обмежень прав і свобод людини, можливо, є не повними, але, на мою думку, досить ґрунтовно відображають зміст цього явища у кримінальному судочинстві, та вказують межі правомірного застосування заходів кримінально-процесуального примусу до суб'єктів кримінального процесу.

Підводячи підсумок розглянутої вище проблеми, можна зробити висновок про те, що заходи процесуального примусу, є засобом правового регулювання в сфері кримінального судочинства, яке здійснюється шляхом допустимих Конституцією та КПК України обмежень прав і свобод людини та громадянина. Однак слід мати на увазі, що кримінально-процесуальна діяльність – це не диктатура прав, яка виражається через призму примусових заходів, а в першу чергу, це захист прав та законних інтересів громадян, що передбачається статтею 2 КПК України. Заходи ж кримінально-процесуального примусу тільки втілюють в життя необхідні і допустимі обмеження прав і свобод осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві і то за наявності особливих правовідносин, що виникають між суб'єктами судочинства. Із наведеного слід зробити кілька висновків: 1) застосування заходів кримінально-процесуального примусу можливе лише в сфері кримінального судочинства; 2) обмеження прав і свобод особи можливе тільки після порушення кримінальної справи, тобто при наявності приводів і підстав вважати, що мало місце порушення кримінального закону; 3) застосування обмежень прав і свобод людини в кримінальному судочинстві можливе лише при наявності здобутих в ході розслідування або судового розгляду кримінальної справи підстав для застосування заходів кримінально-процесуального примусу.

Виконання зазначених умов для застосування обмежень прав людини в кримінальному судочинстві є гарантією додержання загальних прав і свобод людини та громадянина.

Список літератури: 1. Погорілко В.Ф. Конституційне право України. К., 2000. 2. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник В 4-х томах. Т.1. Отв. Ред. Б.А.Страшун. М., 1993. 3. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. Саратов, 1978. 4. Федоров И.З. Применение в

досудебних стадіях уголовного процесса конституционных норм, допускающих ограничения прав и свобод человека и гражданина. Дисс. канд. юрид. наук. М., 1997. 5. Элькинд П.С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. М, 1967. 6. Кожевников С.Н. О роли убеждения и принуждения в исполнении правовых предписаний //Сборник ученых трудов: Вып. 30. Свердловск, 1974. 7. Ардашкин В.Д. О принуждении по советскому праву //Сов. государство и право. 1970. №7.

Надійшла до редколегії 16.03.2001

С.В. Лихачов, здобувач Нац. ун-ту внутр. справ

ДОЗВІЛЬНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ З ДОЗВІЛЬНОЮ ПОЛІТИКОЮ

Однією з відносно нових складових адміністративного процесу є провадження щодо надання в тому чи іншому вигляді дозволів на здійснення певних дій, яке в літературі одержало назву дозвільно-реєстраційного або дозвільно-ліцензійного. Найбільш загальним явищем, яке обумовлює характер та стан цього провадження, є дозвільна політика. На нашу думку, це поняття є родовим, генералізуючим і щодо дозвільної системи, і щодо відповідного провадження. Дозвільна політика містить у собі також певну правову філософію, згідно з якою приймаються ті чи інші норми, впроваджуються (або ж, навпаки, скасовуються) ті чи інші дозвільні процедури. Поле, на якому розгортається дозвільна політика, включає в себе дозвільно-реєстраційне провадження, а також цілу низку інших відносин і способів регулювання, які виходять за межі цього провадження, але є близькими за метою та соціальним спрямуванням. До таких методів належать, зокрема, довірче управління та державна (спеціальна) монополія, а також, скажімо, державна цінова політика. У цьому відношенні, на нашу думку, цілком слушно сформулювати таке поняття як «дозвільна політика». Визначення того, що саме і з яких причин є дозволеним, а що – забороненим, є важливою складовою загальної політики держави, рисою режиму, критерієм оцінки ступеня його демократизму тощо.

Поняття «дозвіл» досить широко використовується в адміністративно-правовому регулюванні. І це не можна вважати випадковим. Надання дозволів і ліцензій, відповідна регламентація тих чи інших видів діяльності, а також заборона певних видів діяльності – в усьому цьому знаходить своє втілення управлінсько-регулятивна діяльність. Саме таким чином держава реалізує свої функції органа впровадження певного соціального порядку і гарантування певних рамок свободи, певного режиму контролю і примусу.

Поняття «дозвіл» має певне усталене в правовій науці розуміння, хоча, звісно, це не означає, що з цього питання існує цілковита одностайність. Дозволом зазвичай вважають офіційне санкціонування уповноваженими виконавчими органами (посадовими особами) певних дій фізичних і юридичних осіб, яке здійснюється з метою забезпечення громадської безпеки, законності, охорони правопорядку, життя і безпеки громадян [1, с. 274]. Саме в цьому розумінні вживається цей термін в законодавчій і виконавчій практиці